

ЩОДЕННИКИ С.ЄФРЕМОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ТА НАУКОВОГО ЖИТТЯ В ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920-х РОКІВ

Т.НАГОРНА

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г.Короленка

Анотація

У статті розкривається роль «Щоденників» академіка С.Єфремова як цінного історичного джерела, яке віддзеркалює суспільно-політичне життя України 20-х років ХХ століття. Особливо важливим є персоніфікація автором історії цього періоду, що допомагає на сучасному етапі визначити роль ряду постатей новітньої української історії.

Ключові слова: мемуари, державотворення, українізація, новітній час.

Аннотация

В статье раскрывается роль «Дневников» академика С.Ефремова как ценного исторического источника, который отражает общественно-политическую жизнь Украины 20-х годов ХХ века. Особенно важным является персонификация автором истории этого периода, что помогает на современном этапе определить роль ряда личностей в украинской истории.

Ключевые слова: мемуары, государственное строительство, украинизация, новейшее время.

Summary

«Diaries» academic Yefremov is a valuable historical source, which reflects the social and political life of Ukraine 20 years of the twentieth century. Especially important is the author of personification history of this period, helping at the present stage to assess the impact of these historical figures in Ukrainian history.

Key words: memoirs, state, ukrainization, modern history.

«Щоденники» видатного українського вченого і державного діяча, академіка Сергія Олександровича Єфремова охоплюють складний для України історичний період, упродовж якого поряд з позитивними тенденціями культурно-національного відродження спостерігалися суперечливі прояви пристосування багатьох діячів української науки і культури до умов радянської дійсності.

Ця визначна пам'ятка української духовності була передана до Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського у 1990 р. з архіву Служби безпеки України у зв'язку з реабілітацією жертв репресій 30–50-х років. «Щоденники» та інші особисті документи діяча увійшли до колекції документів репресованих учених України. Вони мають вигляд записних книжок, загальний обсяг яких становить 377 аркушів рукописного тексту, і охоплюють період з 1923 по 1929 рр.

«Щоденники» були вперше опубліковані у 1997 р. завдяки зусиллям науковців Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, хоча їх фрагменти друкувалися на сторінках «Київської старовини» ще у 1992 р. Трагічна доля самого автора «Щоденників» висвітлена в історико-документальних виданнях сучасних українських дослідників щодо причин, обставин та наслідків політичного терору в УСРР 1920–1930-х рр. Метою пропонованої статті є дослідження «Щоденників» академіка С.Єфремова в контексті визначення особливостей українського національно-культурного життя новітньої доби.

Ця проблема певною мірою розглядається у низці наукових розвідок. Серед них, зокрема, дослідження Н.Бойко, яка простежила процес формування політичної позиції С.Єфремова¹. У публікації Н.Голубенка висвітлюється публіцистична діяльність автора «Щоденників» та його роль у тогочасному суспільно-політичному житті². Компаративним підходом характеризується спроба Л.Масенко визначити значення «Щоденників» одночасно як історичного, так і філологічного джерела³. Ю.Мищик зробив наголос на колосальному авторитеті, яким користувався С.Єфремов серед своїх сучасників⁴. Ю.Шаповал та Ю.Левенець спробували узагальнити існуючий матеріал щодо постаті С.Єфремова⁵. М.Наєнко висвітлив «єфремівську» історико-літературну концепцію, а О.Путро звернув увагу на висвітлення постаті М.Грушевського у єфремівських «Щоденниках»⁶. Мусимо, однак, констатувати факт відсутності комплексної праці з даної проблеми.

Як відомо, С.Єфремов був і залишився послідовним і твердим у своєму несприйнятті радянської влади (більшовицького режиму). Особливо це видно з «Щоденників», коли розпочалося чергове посилення репресій проти української інтелігенції, зокрема проти ВУАН. Саме тоді на сторінках «Щоденника» досить часто почало з'являтися прізвище М.Грушевського, що повернувся, як відомо, у 1924 р. до радянської України з еміграції. Щоденникові записи С.О.Єфремова нерідко вражають непримиренністю, гострими і справедливими оцінками, які були зроблені, так би мовити, на одному подиху, написані мовою «гарячого серця» і «оголеного нерва»⁷.

Публікація «Щоденників» Сергія Єфремова, що відкрила «Бібліотеку газети «Рада», стала подією в літературному житті року. Перші рецензенти цього видання вже писали про його надзвичайну цінність для дослідження доби першого десятиліття радянського режиму в Україні. Так, історик Ю.Мищик зазначає: «На наш погляд, це найвеличніша пам'ятка української мемуаристики. Все наболіле, невисловлене (бо навколо Єфремова аж рясніло від «сексотів»!) він виливав у свій секретний щоденник. Створена ним картина життя свідомого українця в злиденній і жорстокій водночас тоталітарній імперії є абсолютно достовірною і стає від цього ще моторошнішою. І в той же час неможливо відірватися від цього документа епохи!»⁸.

«Щоденники» С.Єфремова – вражаючий за відтворенням болем і трагізмом документ. Видатний учений і громадський діяч, один з чільних діячів Центральної Ради протягом майже семи років (1923–1929) день за днем фіксує драматичну трансформацію усього, що становило сенс його життя. Замість вільної України, за яку він боровся, С.Єфремов бачить початки новітньої, ще гіршої, ніж за царату, національної неволі, замість становлення громадянського суспільства – жорстоку диктатуру партійної бюрократії, яка захопила владу. Перед читачем «Щоденників» постає картина небаченої руйнації і розкладу всіх основ суспільства – звичаїв, релігії, моралі, освіти, науки і культури. Ось кілька типових для пам'ятки характеристик епохи: «Гірших, підліших, більш повних приниження ще, мабуть, не бувало», «моральний троплодитизм в парі з фізичним. Безконечні злидні і безконечний занепад найелементарнішої порядності – ось наслідки останнього десятиріччя»⁹; «лишається посеред цього безпросвітнього мороку, в задушливих просторах шпигунства, підступу, розкладу і гниття»¹⁰; «Підлішого часу не було і не буде»; «Якийсь суцільний жах, непроглядний морок запанував, у якому загинули всі і матеріальні, і моральні цінності, що виробила була людськість. Докотилися до самого вже краю (далі нікуди падати)»¹¹.

Численні, наведені у «Щоденниках» факти з життя тогочасного Києва й інших міст і сіл роблять це видання безцінним джерелом для історичних, політологічних, культурологічних студій початкового періоду утвердження радянської влади в Україні. С.Єфремов усвідомлював, що його записи стануть для нащадків цінним свідомством очевидця становлення радянської тоталітарної системи. З цієї причини він їх і не знищив, хоча

усвідомлював, яку загрозу вони становитимуть для його подальшої долі у разі арешту. Так і сталося, племінник Єфремова після його арешту виказав місце, де вони зберігалися. «Щоденники» С.О.Єфремова потрапили до рук органів ДПУ.

С.Єфремов у своїх мемуарах змальовує різні політичні постаті та власне бачення їхньої ролі в політичному житті. Емоційністю та болем пройняті його рядки про новий режим, який почав формуватися в Україні у 1920-х роках: «Я знаю – це тимчасове. Я знаю, це згине, як віск на огні. Але досада, біль, образа за слово людське, що знов опинилося в лещатах мертвої руки, стискають серце. І жаль бере на дурну людськість, що не може собі витворити бодай абияких умов для справді людського існування, вічно кориться сліпій силі дурости, жорстокости, гніту»; «Нещасні от переляку люде, і нещасний режим, що витворив тільки два сорти людей: падлюк, що замість людського голосу самим гавканням озиваються, і тремтящих, мовчущих індивідуумів, що забули, що принаймі язика в роті мають. Трупом одуського цього тхне»¹².

С.Єфремов фіксує також появу новітнього фольклору, пов'язаного із зміною суспільного ладу. Ось наприклад: «Стоїть чоловік і з огидою витирає чобіт» – «Що ти робиш?», – питають – «Та... в партію вступив»¹³. Величезна кількість наведених С.Єфремовим анекдотів свідчить про його проникнення у сутність суспільних настроїв, що формувалися стихійно. Більшість населення уже в перше десятиліття радянської влади не виявляла симпатії до неї, оцінювала її досить реалістично, розуміла невідповідність гасел та життєвих реалій.

Тема запроваджені режимом жорсткої цензури, значно суворішої і безглуздішої за царську, – одна з постійних у записках. С.Єфремов, який брав активну участь у становленні демократичної української преси, особливо болісно сприймав нищення свободи слова, нав'язування тотальної «єдино правильної» ідеології. «Совітська цензура куди причепливіша, і, треба правду сказати, дурніша за царську. Вона встановлює не тільки, чого не треба писати, а й те, що треба писати». На сторінках «Щоденників» неодноразово вказується на випадки бруталного втручання цензорів у тексти підготовлених до друку видань. Майже анекдотичний характер мали наведені С.Єфремовим претензії до байки М.Вороного «Лев та голуби», у якій цензори запідозрили натяк на Лева Троцького і сімох членів Політбюро.

Ще одна близька С.Єфремову сфера, руйнацію якої він описує в «Щоденниках», – це Академія наук. І тут комуністам уже в перше десятиліття свого панування вдалося звести нанівець попередні завоювання громадянських свобод, права на відкрите обговорення питань, вільну полеміку. Нотуючи свої враження від з'їзду Головнауки 25 січня 1926 року і порівнюючи перебіг з громадянськими з'їздами періоду після 1905 року, коли українці, як пише автор, «навчилися говорити мовою мужів та громадян», він зазначає: «і от тепер от комуністичного ладу нічого цього не залишилося, все це забуто, люди розучилися говорити відверто і сміливо, харамаркають по-старечому й дивуються чеховським афоризмам. Коли б ми не бачили інших наслідків сучасного режиму, а тільки оце загальне на всіх язиках мовчання та хвалу на горлання партійних нахаб, то вже з одного цього можна б справедливу скласти ціну нашому комунізмові»¹⁴.

Варто навести й початок цього запису: «Сиджу на з'їзді Головнауки, слухаю, і аж сам собі дивуюся, до якої міри ми, громадянство, збідніли духом й занепали, знизилися безмірно. Як ми одвикли думати й говорити, не кажу вже – чинити як громадяни. Які ми позбавлені власної ініціативи, власної особи навіть»¹⁵.

Неодноразово порівнює С.Єфремов режим, що його встановили комуністи, із самодержавною Росією, і вбачає прямий спадкоємний зв'язок нової деспотії зі старою, з єдиною, правда, відмінністю – за масштабами пригнічення людини нова держава перевершила стару. Нотуючи свої враження від «вспоминаний» Шелгунова про царську Росію часів Миколи I, С.Єфремов пише: «Ну вгадай, хто мудрий, що це мова про Росію,

а не про сучасну комуністичну державу. Ріжниця хіба одна, що теперішня держава усього вимагає і натомість нічого не забезпечує, себто як держава навіть назад поступилася. Нічого для людини. Людина – раб держави. Залежність її чисто кріпацька. Бо хіба ж всі оті союзи, реєстрації – не та ж кріпацька залежність, що вбиває цілком людину, нехтує її й робить засобом для своєї мети? Через те й нема тепер людини – є «спец», фаховець свого діла, орган, який мислити й собою порядкувати не має права. Це за його роблять інші «спеці». Безперечно, що знизився сам тип держави, наблизившись до аракчєєвсько-миколаївського ідеалу. Безперечно, що така держава не може існувати із громадським життям. І вийде, що або держава вб'є громадське життя, або ж громадське життя розірве державу. Кінець-кінцем для такої держави все одно немає завтрашнього дня. На рабах далеко не зайдеш, а не дурно ж у теперішніх радянських скороченнях корінь «раб» превалує («робкор», «сорабкоп», «сарабіс» і т.п.). Саме от раб, а не робітник, символічно виходить»¹⁶.

На сторінках «Щоденників» С.Єфремова можна також знайти цінні відомості про розгортання процесу українізації та про діяльність державних діячів культурно-освітньої сфери. Про В.Затонського, судячи з глузливих нотаток, академік С.Єфремов був невисокої думки, особливо тоді, коли «екс-нарком» освіти прагнув отримати звання академіка ВУАН. Висловлювання на його адресу були досить категоричними, хоча і в межах нормативної лексики. Запопадливим чиновником постає Г.Гринько, другий після Затонського нарком освіти, котрий у 1925 р., обіймаючи іншу посаду, закликав «культурмійців»: «Ми повинні завоювати українську літературу, публіцистику, створивши власних діячів»¹⁷. Він називає його можновладцем серед інших чиновників, яким байдуже до поневірянь «соціальне чужих елементів», особливо з числа дореволюційної інтелігенції. Переповідаючи обставини звільнення Г.Гринька з посади наркома фінансів у березні 1927 р., академік С.Єфремов торкається справжніх причин кадрових змін в радянському керівництві в Україні: «А тим часом їдять один одного, навіть з власного гурту, як було недавно з Хвильовим та як сталося оце з Гриньком та з Шумським. Обоє погнали на північ, у Великоросію: одного – головою виконкому в Пензу, другого – в Оренбург. Для міністрів це ніби трохи занизько...»¹⁸. Обіймаючи посаду наркома освіти та, згодом, фінансів, Г.Гринько мав всі риси радянського «можновладця» зі «свинцевим вухом» до соціальних проблем трудящих. Водночас його позиція була спрямована проти відверто шовіністичної лінії багатьох більшовицьких лідерів центру стосовно системи освіти та економіки в Україні. Як нарком освіти (1920–1923), Г.Гринько фактично очолював організаційну роботу з докорінної трансформації всієї системи освіти, тобто виконував колосальний обсяг роботи, стояв біля витоків радянської системи культурно-освітніх закладів в Україні. При цьому він обстоював позицію, яка так чи інакше враховувала національні тенденції розвитку освіти, які суперечили «загальносоюзним» принципам розвитку школи. У вересні 1920 р. Наркомос РСФРР, заслухавши доповідь Г.Гринька, ухвалив резолюцію, яка зважала певною мірою на культурно-освітню специфіку України, хоча загальне її спрямування було орієнтоване на уніфікацію усієї системи освіти т.зв. радянської федерації. Відомо, що Г.Гринько належав до тих радянських керівників в Україні, які вважали необхідним бодай номінально дотримуватись окремішності радянських республік. Г.Касьянов вважає, що саме непоступливість Г.Гринька «в питаннях національної політики» та розробка «власної української концепції та моделі освіти» стали причиною його звільнення наприкінці 1922 р. з посади наркома освіти. Напевно, що академік С.Єфремов, коли б розпочав свій щоденник з 1920 р., зафіксував би «іншого» Г.Гринька. Очевидно, він не читав його «бунтарської» статті, опублікованої у 1926 р. в одному з центральних журналів. Гринько порушив питання про місце і роль української економіки в народному господарстві СРСР, не виправдане союзне підпорядкування її ключових галузей, скасування принципів обласного (економічного) поділу України, обстоював її народногосподарське ціле. Він

критикував незбалансованість плану ГОЕЛРО, який зважав лише на розвиток Донбасу та рудно-металургійного району з Дніпробудом. Звичайно, Гринько не виступав за «відрив України від інших частин Союзу», однак його теоретичні міркування були вагомим підґрунтям для т.зв. «націонал-ухильництва». Висловлена ним позиція у лютому 1926 р. на першому Всесоюзному з'їзді держпланів стала причиною його чергового усунення з посади і посилила політичну цензуру до проявів т.зв. «волобуїщини»¹⁹.

Подібні погляди стосовно співвідношення республіканського та союзного бюджетів висловлював заступник наркома освіти П.К.Солодуб. С.Єфремов згадує П.Солодуба як заступника наркома 25 березня 1925 р. у зв'язку з експертною науковою оцінкою «Щоденника» Шевченка. Йшлося про встановлення оригіналу, його «наукову перевірку» і «відчитання сумнівних і непрочитаних (нерозібраних) досі місць» у ньому. П.Солодуб як чиновник адміністративно-управлінської установи терміново вимагав від ВУАН, посилаючись па телеграму чернігівського музею, «представника з коректурою». 18 травня 1925 р. у зв'язку з цим «інцидентом» Є.Єфремов занотував: «Коли Кримський заговорив з Солодубом про історію з «Щоденником» Шевченка, той сказав: «знаєте, краще й не здіймайте цієї справи. Побіля неї така склака повстала, що й говорити не хочеться. Тут таки замішані й ваші академіки. Порадьте Єфремову, нехай краще поїде до Чернігова і там на місці зробить все, що треба»²⁰.

Впливовим чиновником у системі наркомосу був незмінний протягом 1920-х рр. заступник декількох наркомів – Я.Ряппо. Він довше за всіх номенклатурних працівників освітніх закладів України перебував на різних посадах – від «комісара освіти на Миколаївщині» у січні 1918 р. до заступника і наркома освіти (1921–1928 рр.). Я.Ряппо не переймався національно-культурними проблемами українізації, а тим паче її політико-економічним аспектом. За декілька місяців до усунення його від керівної посади спостережливий академік С.Єфремов записав таке: «З Харкова переказують: вернувся з Москви Скрипник і до Ряппо: «Ну, досить уже! Десять років робили експерименти з школою, тепер годі! В Москві кажуть, що на Україні має бути вища освіта»²¹. Сталося так, що саме Я.Ряппо займався конкретними проблемами реформування освіти не лише як заступник наркома, а також як виконуючий обов'язки наркома влітку 1923 р., голова головного управління професійної освіти (Головнауки), керівник державного науково-методичного комітету протягом 1922–1923 рр.

Коментуючи обставини та причини звільнення О.Шумського з посади наркома освіти, С.Єфремов, зокрема, звертає увагу на дві обставини: особистий конфлікт наркома освіти з Л.Кагановичем та його «боротьбистське» минуле. «Боротьба у його з Кагановичем давно провадилася, – занотував академік С.Єфремов 23 березня, – і ще торік навесні казали мені в Харкові, що з них один має полетіти, хто не «устоит в неравном споре». Є дані, що на якомусь партійному зібранні, коли Шумський стявся з Кагановичем, цей промовив: «Не удивляюсь тому, что говорит т. Шумский: влияние среды и происхождение сказывается», – себто натяк па селянський, отже, «мелкобуржуазный» чи куркулівський рід О.Шумського. «Я еще меньше удивляюсь тебе, – одпарував О.Шумський, – ибо если у меня отец – крестьянин, то твой – мелкий лавочник»²². Про М.О.Скрипника у С.Єфремова враження негативне, можливо, зумовлене особистими колізіями між уенерівським діячем та «найстаршим українським більшовиком». Цікаво, що перша згадка його прізвища припадає саме на березень 1927 р., коли «усунули» О.Шумського. «Замість Шумського призначено Скрипника, – занотував С.Єфремов 23 березня 1927 р., – знаю його тільки з статті в «Червоному Шляху» та раз бачив на правописній нараді. Неглибокий, обмежений і претензійний суб'єкт. До того ж, кажуть про його, амбіційний й упертий. Вважає себе за ображеного: найстарший більшовик на Україні, він доки не грав першої ролі і це має собі за кривду. Не від того, щоб свою власну фракційку в партії створити»²³. Переважна більшість нотаток про новоявленого

наркома освіти стосувалася його брутального втручання у наукове життя в академії та «організаційних зусиль» бути обраним академіком. «В Академії розмови про вибори нових академіків – аж цілих 40! – записав 12 квітня 1929 року С.Єфремов. – В академіки пруться: Скрипник, Гринько, Затонський, Шліхтер, не кажучи вже про Яворського, – все, як бачимо, великі вчені»²⁴. Стимулом для їхнього обрання мала стати політична кампанія цькування Єфремова, Грушевського, Кримського, від яких залежало голосування. С.Єфремов зауважує, що радянський чиновник Ю.І.Озерський «в кінці пробував мені дорікати за те, що я зіпсував їм односторонність і одержав од мене різку одправу, що я голосую по совісті, а не з наказу». Останній запис у «Щоденнику» припав на 20 липня 1929 року і стосувався відвідин Шевченкової могили академіком Єфремовим, котрий з боєм визнав: «А присосалось до його сила людей, яким про Шевченка байдуже»²⁵. Йшлося про намагання радянських ідеологів витворити з поета образ т.зв. революціонера-демократа.

Підсумовуючи, слід вказати на унікальність «Щоденників» С.Єфремова, їх надзвичайну науково-пізнавальну цінність. Вони звертають увагу на маловідомі події і явища науково-культурного і суспільного життя в УСРР 1920-х років. Гостро критичний дискурс його нотаток та оціночних характеристик важливих явищ національно-культурного, наукового і суспільно-політичного життя тогочасної України робить «Щоденники» безцінним джерелом для дослідника.

Вони є важливим документом епохи, твором аналітичним та оригінальним, самобутнім фактологічним скарбом, неповторність якого зумовлена яскравою особистістю автора. Ретельне висвітлення у «Щоденниках» низки фактів суспільно-політичного життя України у цей період є результатом повсякденного спілкування академіка-літературознавця з чиновниками ВУАН, наркомату освіти УСРР, державних видавництв, цензури і віддзеркалюють різні аспекти життєдіяльності українського суспільства. Проблемно-тематичний аналіз змісту нотаток академіка С.Єфремова дає змогу виокремити пріоритети суспільно-політичного та культурно-освітнього життя України 1920-х років: політику українізації, процес реалізації основних засад радянських підходів до радикальної і драматичної трансформації духовного життя суспільства, нав'язування останньому більшовицької ідеології, мовні та літературні процеси, походження т.зв. «націонал-ухильництва», реформування системи освіти загалом тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Бойко Н. Сергій Єфремов – представник української політичної еліти початку ХХ століття: (Нарис політичної біографії) // Людина і політика. – 2001. – №3. – С.144–151.

² Голубенко П. На варті українського відродження: Сергій Єфремов як публіцист // Сучасність. – 1983. – С.36–41.

³ Масенко Л. «Щоденники» Сергія Єфремова як історичне й філологічне джерело // Дивослово. – 2000. – №1. – С.10–13.

⁴ Мицик Ю. Сергій Єфремов і наш край // Кур'єр Кривбасу. – 1999. – Лип. – С.134.

⁵ Шаповал Ю., Левенець Ю. Сергій Єфремов (До 120-річчя від дня народження) // Історія України. – 1996. – №5–6. – С.6.

⁶ Наєнко М. С.Єфремов та його історико-літературна концепція. – К., 1987. – 120 с.; Путро О. Михайло Грушевський у «Щоденнику» С.Єфремова (1923–1929 рр.) // Київська старовина. – 1998. – №4. – С.108–113.

⁷ Паскач О. Сергій Єфремов про питання розвитку української мови // Українська мова і держава: Збірник Київ. нац. ун-ту ім.Шевченка. – К., 2001. – С.39.

⁸ Мицик Ю. Вказ. праця. – С.134.

- ⁹ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С.553.
- ¹⁰ Там само. – С.571.
- ¹¹ Там само. – С.730.
- ¹² *Масенко Л.* Вказ. праця. – С.12.
- ¹³ Там само. – С.13.
- ¹⁴ *Виговський М.* «Щоденники» академіка С.Єфремова: джерело вивчення номенклатури культурно-освітніх установ України 1920-х років // Пам'ять століть. – 2003. – №6. – С.81.
- ¹⁵ *Єфремов С.О.* Вказ. праця. – С.435.
- ¹⁶ *Масенко Л.* Вказ. праця. – С.13.
- ¹⁷ *Єфремов С.О.* Вказ. праця. – С.678.
- ¹⁸ *Виговський М.* Вказ. праця. – С.83.
- ¹⁹ Там само. – С.84.
- ²⁰ *Єфремов С.О.* Вказ. праця. – С.590.
- ²¹ Там само. – С.689.
- ²² *Масенко Л.* Вказ. праця. – С.12.
- ²³ *Єфремов С.О.* Вказ. праця. – С.690.
- ²⁴ Там само. – С.695.
- ²⁵ *Виговський М.* Вказ. праця. – С.90.